

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษา เรื่องกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพรของชุมชนปกากะญอบ้านหนองหลัก ตำบลตะเคียนปม อำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน ผู้ศึกษาได้เน้นระบบความคิดเรื่องกระบวนการสืบทอด ความเชื่อ ด้านภูมิปัญญาและรูปแบบการจัดการความหลากหลายพืชสมุนไพร ผ่านการถ่ายทอดและสืบทอดการเรียนรู้ อันจะนำไปสู่การอนุรักษ์ความหลากหลายพืชสมุนไพรในท้องถิ่นชุมชนปกากะญอ ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดที่เกี่ยวข้องหลายแนวคิด เพื่อให้เข้าใจการศึกษาวิจัยเรื่อง กระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านสมุนไพรกับการจัดการความหลากหลายพืชสมุนไพรชุมชนปกากะญอ เพื่อนำมาวิเคราะห์และอธิบายผลการศึกษาให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ได้นำมาพิจารณา มีดังนี้

- 2.1 แนวคิดการแพทย์พื้นบ้าน
- 2.2 แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 2.3 แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับการถ่ายทอดและการเรียนรู้
- 2.4 แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับชุมชนกับการพึ่งพาตนเอง
- 2.5 งานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาการจัดการและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ
- 2.6 แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม
- 2.7 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนกับเครือข่ายทางสังคม
- 2.8 กรอบแนวคิดในการศึกษา

2.1 แนวคิดการแพทย์พื้นบ้าน

การแพทย์พื้นบ้านเป็นระบบการรักษา โรคที่อาศัยประสบการณ์ของชุมชนที่สั่งสมความรู้ภูมิปัญญามาจากบรรพบุรุษซึ่ง ประเวศ วะสี (2530) ได้อธิบายว่า ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดทุกสาขาวิชา ไม่แยกเป็นวิชา ส่วนฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537) ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านว่า “เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาแต่อดีตอันยาวนาน จนกลายเป็นวิถีชีวิตประจำวันของตนเองและ

ชุมชนตลอดมา ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นมรดกทางสังคมที่ได้จากการเรียนรู้ โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคมจนกลายเป็นรากฐานสำคัญของชีวิตและสังคม อันเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตและการพัฒนาที่ยั่งยืน วัฒนธรรมของสังคมที่มาจากรากเหง้าของภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นสิ่งที่นำไปสู่การปรับตัวของชุมชนให้เข้ากับบริบททางสังคมวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นที่มีวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่อง และได้อธิบายว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านคือ ความเชื่อ ความรู้ที่มีทั้งสติปัญญา อันเป็นเครื่องชี้แนะผู้คนในสังคม ในชุมชน (ก่อนที่ความรู้หรือภูมิปัญญาสมัยใหม่จะเข้ามา) ว่าคนจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรกับคน กับป่า กับภูเขา น้ำ ไฟ (อำนาจเหนือธรรมชาติ) กับหญ้า สัตว์ แมลง ผู้เป็นเพื่อนร่วมโลกนั้นสามารถทำได้อย่างไร” ระบบการรักษาโรคมีความหลากหลายขึ้นอยู่กับวัฒนธรรม ความเชื่อ และมีความคิดพื้นฐานเกี่ยวกับความเจ็บป่วยว่า เป็นความผิดปกติของร่างกายและความผิดปกติของความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคม คนกับสิ่งแวดล้อม โดยไม่ได้แยกแยะระบบการแพทย์ออกจากศาสนา กฎหมาย คน สังคม ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุการเกิดโรค และการควบคุมทางสังคมมีลักษณะเกี่ยวโยงในบริบทเดียวกันเป็นแบบองค์รวม Foster (อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธ์ และคณะ, 2531) จากการศึกษา เครือข่ายการเรียนรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพของประชาชนในชุมชนชนบท กล่าวว่า การสืบทอดความรู้หมอพื้นบ้านทั้งในชุมชนและนอกชุมชนวิชาความรู้ส่วนใหญ่ได้สืบทอดมาจากบรรพบุรุษและไปเรียนรู้จากผู้รู้เพิ่มเติม เช่น พระ ผู้อาวุโส เพื่อน จึงทำให้เกิดเครือข่ายการเรียนรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพในแวดวงหมอพื้นบ้านทั้งที่เป็นหมอพื้นบ้านด้วยกัน พระกับลูกศิษย์ ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างบุคคลและชุมชน

การแพทย์พื้นบ้านถือว่าเป็นระบบการแพทย์ ตามแนวคิดทางสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา กล่าวคือ เป็นการใช้ระบบความคิดที่เป็นแบบแผนเกี่ยวกับสุขภาพของแต่ละวัฒนธรรม โดยอาศัยความเชื่อ ประสบการณ์ในการรักษาโรค เพื่อชีวิตอยู่รอด (รุ่งรังษี วิจารณ์ชัย, 2538) สถาบันสังคมเหล่านี้ทำหน้าที่รักษาความเจ็บป่วยตั้งแต่รูปแบบง่าย ๆ เช่น สวดอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไปจนถึงรูปแบบที่ซับซ้อน เช่น การรักษาในโรงพยาบาล (พิมพ์วัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ และ วาทีณี บุญชะลักษณะ, 2530) ซึ่งความพยายามเหล่านั้นเป็นไป เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ 2 ประการ คือ ความต้องการชีวภาพ และความต้องการทางใจหรือจิตวิทยาสังคม เพื่อให้หายจากความเจ็บป่วยหรือกลับสู่ภาวะปกติ

ระบบการแพทย์พื้นบ้านจึงเป็นองค์ความรู้อันซับซ้อนของความเชื่อ เทคนิค วิธีการ บทบาท ปทัสถาน ค่านิยม อุดมการณ์ ทศนคติ ประเพณี และสัญลักษณ์ ซึ่งสัมพันธ์และเกี่ยวเนื่องกันอย่างเป็นระบบ ครอบคลุมถึงองค์รวมของความรู้ ความเชื่อ ความสามารถ และการปฏิบัติทางสุขภาพของสมาชิกในสังคมทุกกลุ่ม และครอบคลุมทั้งการปฏิบัติในการแพทย์

(clinical) และไม่ใช่การแพทย์ (nonclinical) ครอบคลุมทั้งสถาบันในระบบและนอกระบบ รวมทั้ง การปฏิบัติที่เกี่ยวข้องทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อสุขภาพ ด้วยเหตุนี้ระบบการแพทย์พื้นบ้านถือได้ ว่าเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่ปรากฏออกมาให้เห็นทั้งนามธรรมและรูปธรรม ซึ่งจะสะท้อน แบบแผน ค่านิยมทางสังคม อันเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์และวิวัฒนาการทางวัฒนธรรม

กล่าวโดยสรุป การแพทย์พื้นบ้านจึงเป็นองค์ความรู้ ชุดความคิดของระบบวัฒนธรรม สังคม และชีวภาพ ที่เกี่ยวข้องกับภาวะเจ็บป่วย ซึ่งประกอบด้วยความเชื่อ ความศรัทธา ค่านิยม และการปฏิบัติ รวมทั้งบทบาทโครงสร้างหน้าที่ความสัมพันธ์ของสังคม วัฒนธรรม การเจ็บป่วย การรักษาของชาวบ้านหรือคนในสังคม สะท้อนออกมาในรูปแบบของความเชื่อ ความศรัทธา ดังกล่าว ดังนั้นแนวคิดระบบการแพทย์พื้นบ้านสามารถนำไปอธิบายการสืบทอดภูมิปัญญาการใช้ สมุนไพรของหมอพื้นบ้านในการศึกษานี้ได้เป็นอย่างดี

2.2 แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น

ธวัช ปุณโณทก (2531) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า หมายถึง ความรู้ ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบต่อกันมาทั้งประสบการณ์ตรงด้วยตนเอง และประสบการณ์ ทางอ้อมด้วยการเรียนรู้จากผู้อื่นหรือความรู้สะสมเหล่านี้รวมเราเรียกว่า ภูมิปัญญา หากแต่ ภูมิปัญญานั้นไม่ได้หมายถึงเพียงการศึกษาในอดีต แต่หมายถึงศักยภาพในการประสานความรู้ ใหม่ ๆ ประสบการณ์ใหม่ ๆ เพื่อให้เกิดทางเลือกใหม่ คือ ภูมิปัญญายุคหนึ่ง สมัยหนึ่งย่อมมีการ เปลี่ยนแปรไปตามพัฒนาความรู้ของสังคม

สามารถ จันทรสุรีย์ (2536) กล่าวว่า ภูมิปัญญา มีอยู่ 2 ลักษณะ คือ

1. ภูมิปัญญาที่เป็นนามธรรม เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการ เกิดแก่เจ็บ ตาย เป็นคุณค่า และความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน

2. ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับการทำมาหากินการเกษตร หัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี หรืออื่น ๆ ซึ่งภูมิปัญญาดังกล่าวจะสะท้อนความสัมพันธ์ใน 3 ลักษณะ คือ

- 1) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลกสิ่งแวดล้อมอย่างใกล้ชิด
- 2) ความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคม ชุมชน
- 3) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ

อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์, (2541) มองภูมิปัญญาท้องถิ่นว่ามี 2 ระดับ คือ ในเชิง รูปธรรมและอุดมการณ์ในเชิงรูปธรรม เช่น กรรมวิธีการเพาะปลูก หรือเทคโนโลยีชาวบ้านสวนเชิง

อุดมการณ์ เช่น อุดมการณ์ในการดำรงชีวิตของผู้คนซึ่งอยู่เบื้องหลังเทคโนโลยีนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นองค์ความรู้ของชาวบ้านที่สั่งสมสืบต่อกันมา ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. ภูมิปัญญาที่เป็นความรู้ ความสามารถ หรือแนวทางในการแก้ไขปัญหา
2. ภูมิปัญญาที่เป็นความเชื่อ ประเพณี หรือวัฒนธรรม

ส่วน ประเวศ วะสี (2530) ได้อธิบายว่า ภูมิปัญญาเกิดจากการสั่งสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันในทุกสาขาวิชาไม่แยกออกเป็นวิชาๆ แบบที่เราเรียนวิชาว่าด้วยเรื่องเศรษฐกิจ อาชีพ ความเป็นอยู่เกี่ยวกับการศึกษาวัฒนธรรม จะผสมกลมกลืนเชื่อมโยงกัน ซึ่งตรงกับที่ อเนก นาคะบุตร (2525) ได้กล่าวว่า "สังคมศาสตร์ที่เราเรียนไม่มีมิติที่จะทำให้เรารู้จักตนเอง และดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุขสงบ ไม่ได้บอกให้รู้อย่างเท่ากัน ไม่สามารถใช้ศาสตร์ต่างๆ ให้อยู่เหนือตนเอง หรือเหนือโลกได้เลย แต่ภูมิปัญญาชาวบ้านมีความหมายต่อคำว่าชีวิตที่ชัดเจน และเชื่อมโยงองค์ประกอบทุกองค์ประกอบที่แวดล้อมชีวิต"

กระบวนการเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดขึ้นจากประสบการณ์ที่มีความสัมพันธ์กับชีวิต สังคม สภาพแวดล้อม และการถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรม ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีวัฒนธรรมเป็นรากฐาน โดยถือเป็นชุดความรู้ที่บอกแนวปฏิบัติกระบวนการคิด กระบวนการตัดสินใจด้วยตนเองครอบครัว และชุมชนที่อาศัยการเรียนรู้สั่งสมสืบต่อมา

ปกรณัม จริงสูงเนิน (2536) ได้กล่าวว่าภูมิปัญญาที่แท้จริง เกิดจากการเรียนรู้และพัฒนาสร้างภูมิปัญญาาร่วมกันอย่างต่อเนื่องจนเกิดสิ่งที่เรียกว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านประกอบไปด้วยความรู้สำคัญ 3 ประการ คือ

1. ความรู้ที่รับผิดชอบต่อส่วนรวม โดยเป็นความรู้ที่ขจัดความรู้สึกเห็นแก่ตัวหรือตัวใคร ตัวมัน แล้วก่อให้เกิดความรู้สึกที่ยึดเหนี่ยวความเป็นชุมชนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น
2. ความรู้เกี่ยวกับการบริหารจัดการชุมชนเพื่อแก้ปัญหาต่างๆอย่างมีประสิทธิภาพสูง และประสิทธิภาพสูงขึ้นไป โดยเป็นความรู้เกี่ยวกับการกำหนด การจัดองค์กร บทบาทหน้าที่ สิทธิอำนาจ กฎระเบียบชุมชน วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ที่ตั้งอยู่บนรากฐานของความสำนึกรับผิดชอบชุมชน ยิ่งกว่าการตั้งอยู่บนรากฐานของผลประโยชน์
3. ความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยี หรือเทคนิควิธีต่างๆในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่างเหมาะสมแต่ละท้องถิ่น และอยู่บนรากฐานของความสำนึกรับผิดชอบที่ติงามต่อชุมชนสิ่งแวดล้อม

นิธิ เชียวศรีวงศ์ (2536) ได้กล่าวว่า การศึกษาเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นจะมีกรอบในการศึกษา

1. ความรู้และระบบความรู้ภูมิปัญญาเป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้านมองเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ อย่างเป็นระบบ
2. การสั่งสมและการกระจายความรู้ภูมิปัญญาเกิดจากการสั่งสม การกระจายความรู้ซึ่งความรู้ไม่ได้ลอยอยู่เฉยๆ แต่จะต้องถูกนำมาบริการคนอื่น
3. การถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาไม่มีสถาบันการถ่ายทอด แต่มีกระบวนการถ่ายทอดที่สลับซับซ้อน
4. การสร้างสรรค์และปรับปรุงระบบความรู้ของชาวบ้านไม่ได้หยุดนิ่งอยู่กับที่ แต่ปรับเปลี่ยนตลอดเวลา โดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้าน

ดังนั้นการสั่งสมภูมิปัญญาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กับการเรียนรู้ การสั่งสมความรู้มี 2 ทาง คือ

1. การสั่งสมด้วยตนเอง เรียนรู้จากประสบการณ์ของตน การอยู่รวมกันในสังคม
2. มีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปวัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิต หรือจากตำรา ครู อาจารย์ ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้จะถูกสะสมในตัว "ปราชญ์ชาวบ้าน"

การถ่ายทอดและกระจายภูมิปัญญาเป็นรูปแบบการถ่ายทอดภูมิปัญญามีหลายรูปแบบคือ แบบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร การบอกเล่า หรือผ่านพิธีกรรมทางศาสนา ทางประเพณี วิถีชีวิต รวมทั้งการเชื่อมโยงความรู้ของตนเองกับแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษร เช่น ได้รับการถ่ายทอดจากศิลาจารึก ใบลาน สมุด ฆ้อง หรือตำราต่างๆ

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537) ได้อธิบายว่าภูมิปัญญาชาวบ้านคือ "ความเชื่อ ความรู้ที่มีทั้งสติและปัญญาอันเป็นเครื่องชี้นำแก่ผู้คนในสังคม (ก่อนที่ความรู้หรือภูมิปัญญาสมัยใหม่จะเข้ามา) ว่าการจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวร คน ป่า ภูเขา น้ำ ไฟ (อำนาจเหนือธรรมชาติ) ภูผา สัตว์ แมลงผู้เป็นเพื่อนร่วมโลกนั้นสามารถทำได้อย่างไร" โดยแบ่งระดับภูมิปัญญาชาวบ้าน ออกเป็น 2 ระดับคือ

1. ภูมิปัญญาชาวบ้านระดับ "สามัญสำนึก"ซึ่งไม่ใช่เรื่องง่ายแต่เป็น "วัฒนธรรม" ความรู้ในการทำการผลิต เทคนิคการเพาะปลูก การจับสัตว์ การหาอาหาร
2. ภูมิปัญญาชาวบ้านระดับความเชื่อที่ปรากฏในตำนาน ปรัมปรา นิยายพื้นบ้าน สุภาษิตคำคม คนตรี การขับร้อง ศิลปะ พิธีกรรม เป็นต้น

และได้กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาแต่อดีต อันยาวนานจนกลายเป็นวิถีชีวิตประจำวันของตนเองและชุมชน ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นมรดกทางสังคมที่ได้จากการเรียนรู้ โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคมจนกลายเป็นรากฐานสำคัญของชีวิตและสังคม อันเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตและการพัฒนาที่ยั่งยืน วัฒนธรรมสังคมที่มาจากรากเหง้าของภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นสิ่งนำไปสู่การปรับตัวของชุมชนให้เข้ากับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นที่มีวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่อง

ภูมิปัญญา (Wisdom) หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น (Popular Wisdom) หมายถึง พื้นเพรากฐานของความรู้ของชาวบ้าน (เสรี พงษ์พิศ, 2536) หรือความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้ที่สะสมสืบทอดกันมา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นหมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เอง ที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหาเป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ทั้งลึก ที่ชาวบ้านสามารถคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่น อย่างสมสมัย และภูมิปัญญา มีอยู่ 2 ลักษณะ คือ

- ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับ การเกิด การแก่ การเจ็บตาย คุณค่า และความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน
- เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปดนตรี และอื่นๆ

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2536) ได้กล่าวถึง ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า สติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำหน้าที่ ชี้นำว่าการจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรและกลมเกลียวกับมนุษย์ด้วยกันเองกับป่าเขา กับน้ำ กับปลา กับฟ้า กับนก กับดิน กับหญ้า หรือธรรมชาติรอบตัวนั้นทำได้อย่างไร ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีนัยเป็นเพียงแต่นามธรรมหากมีความหมายครอบคลุมไปถึงรูปธรรมของการดำรงชีวิตเช่นแบบแผนของการใช้ทรัพยากร การทำไร่ทำนา ทำประมง แต่ทั้งนี้แบบแผนการใช้ทรัพยากรดังกล่าวจะต้องกำกับด้วยกฎเกณฑ์คุณธรรมที่จะไม่เบียดเบียนธรรมชาติจนเสียสมดุล

สรุป กระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาเริ่มตั้งแต่การเรียนรู้ การสั่งสมความรู้ การถ่ายทอดความรู้ และการนำความรู้ไปประยุกต์ใช้ทั้งในส่วนที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม อันเกิดจากการเรียนรู้สะสมถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่น หรือชุมชนนั้นๆ ทั้งประสบการณ์ทางตรงและทางอ้อม

2.3 แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับการถ่ายทอดและการเรียนรู้

แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้เป็นแนวคิดที่มองถึงระบบการเรียนรู้ที่มีอยู่ในท้องถิ่น โดยที่เป็นระบบการถ่ายทอดความรู้ ค่านิยม ความชำนาญของกลุ่มคนกลุ่มหนึ่งหรือรุ่นหนึ่งไปยังอีกกลุ่มหนึ่ง ซึ่งเป็นระบบที่มีมาเดิมก่อนที่ระบบการศึกษาจากภายนอกจะเข้ามาในท้องถิ่น เสรี พงศ์พิศ (2536) ได้กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้ในชุมชน คือการที่ประชาชนมีรากฐานอยู่ที่ประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิตออกจากการเรียนรู้และการปฏิบัติโดยรู้สึกแต่เพียงว่า เนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียว กระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่น ช่วยให้บุคคลและชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ องค์ประกอบที่สำคัญคือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน การปฏิบัติตามอย่างของผู้รู้ การอบรมสั่งสอนตามบริบทของชุมชน วัฒนธรรมที่เป็นอยู่จริงได้รับการปรับตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงตามความต้องการ และสภาพท้องถิ่นที่สมาชิกชุมชนอาศัยอยู่ และกล่าวว่า รูปแบบการเรียนรู้ไม่สามารถจะกำหนดได้ว่าเป็นรูปแบบใดทั้งเก่าและใหม่ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกาลเวลา และสภาพความเหมาะสมของสถานการณ์การเรียนรู้ เทียน นารินทร์ทอง (2538) ศึกษาเรื่องกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมที่ส่งผลต่อการดูแลสุขภาพของประชาชนในชนบทภาคเหนือตอนบนพบว่า บริบทของชุมชนมีส่วนสัมพันธ์กับกระบวนการเรียนรู้ เพื่อการดูแลสุขภาพตนเองของประชาชนในชุมชนโดยเฉพาะการเรียนรู้ในรูปแบบไม่เป็นทางการ โดยมีแหล่งเรียนรู้ทั้งภายในชุมชนเองและนำข่าวสารความรู้มาจากภายนอกชุมชน ซึ่งจะทำให้เกิดรูปแบบของพฤติกรรมดูแลสุขภาพตนเองทั้งก่อนเจ็บป่วย ระหว่างเจ็บป่วย และหลังเจ็บป่วยที่แตกต่างกันไป ถวิล ธาราไชน์ (2532) ได้สรุปความหมายไว้ว่า หมายถึง กระบวนการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้และยึดถือปฏิบัติร่วมกันไม่ว่าจะเป็นการพูดการประพฤติตามขนบธรรมเนียมประเพณี การกิน การอยู่ ตลอดจนความเชื่อ ค่านิยม และทัศนคติ จะเป็นแนวทางให้บุคคลสามารถปรับตัวให้อยู่ในสังคมได้อย่างสุขสบาย รวมทั้งยังมีความหมายถึง การเรียนรู้ทางสังคม (Social Learning) การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม (Acculturation) การรับเอาเข้ามาไว้ข้างใน (Internalization) เพื่อเลี้ยงความสืบสน

ชูเกียรติ ลิสุวรรณ (2535) ศึกษาเรื่องระบบการเรียนรู้ที่มีอยู่ในท้องถิ่นภาคเหนือ สรุปไว้ว่า ระบบการเรียนรู้ในท้องถิ่นที่สำคัญ เริ่มถ่ายทอดกันในครอบครัว โดยใช้สื่อที่มีอยู่ในชนบท กระบวนการถ่ายทอดการเรียนรู้ใช้วิธีสอนและปฏิบัติจริงไปพร้อมกัน ผู้สอนคือผู้ใหญ่ในครอบครัวที่มีความรู้และประสบการณ์ในเรื่องนั้นๆ ผู้เรียนคือ ลูกหลาน หรือเครือญาติที่มีแรงจูงใจจากตัวอย่างความสำเร็จในอาชีพของคนในรุ่นก่อน การถ่ายทอดความรู้ในครอบครัวนี้จะเกิดขึ้นตลอดเวลา ผู้เรียนเมื่อชำนาญแล้วก็จะเป็นผู้สอนในรุ่นหลังต่อไป เจริญใจและสถานการณ์ภายนอก ทั้งการ

พัฒนาประเทศในระดับมหภาค ความสะดวกในการติดต่อสื่อสารระหว่างคน จากแต่ละท้องถิ่น และการขยายตัวของสื่อมวลชน และวิธีการเผยแพร่ความรู้ใหม่ มีส่วนกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการเรียนรู้ของประชาชนในท้องถิ่นภาคเหนือเป็นอย่างมาก ปัจจุบันระบบการเรียนรู้ในท้องถิ่นดั้งเดิมยังคงหลงเหลืออยู่ไม่มาก แต่ก็ยังสามารถรื้อฟื้นเพื่อประโยชน์ในการวางแผนในการจัดการศึกษาให้เหมาะสมกับสภาพและวิถีชีวิตของประชาชน Broom and phillip (อ้างในถวิล ธาราโกชน์, 2532) ได้ให้นิยามไว้ 2 กรณีด้วยกัน ในกรณีแรกได้กล่าวไว้ว่า สังคมประกิต หมายถึง การถ่ายทอดวัฒนธรรมและการกระทำให้บุคคลดำเนินชีวิตไปได้อย่างมีระเบียบแบบแผน ส่วนในกรณีที่สอง ได้กล่าวว่า สังคมประกิต หมายถึง การพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลให้เจริญเติบโตสามารถที่จะควบคุมพฤติกรรมให้เปลี่ยนแปลงไปตามค่านิยม อุดมคติ และความทะเยอทะยานได้อย่างเหมาะสม

กระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติหรือในแนววิถีชีวิตไม่ได้มีผู้หนึ่งผู้ใดเป็นผู้จัดไม่มีสถาบันการศึกษาใดๆ รับผิดชอบ แต่เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่อาจจะเรียกว่า Socialization หรือ สังคมประกิตคือ สังคมสอนเราเอง (วิชัย ต้นศิริ, 2536) การกล่อมเกลாதงสังคมเป็นกระบวนการทางการศึกษาที่วัตถุประสงค์เพื่อให้สังคมดำรงอยู่และช่วยให้บุคคลในสังคมมีชีวิตร่วมกันกับบุคคลอื่นในสังคมได้เป็นอย่างดีและมีความสุข กระบวนการทางสังคมจึงต้องการตัวแทนของสังคมให้ทำหน้าที่เตรียมบทบาททางสังคมให้กับสมาชิก

ตุลวัตร พานิชเจริญ (2536) ได้กล่าวถึง Socialization ในภาษาไทยได้แปลออกเป็นหลายคำ เช่น สังคมประกิต สังคมการณ์ การขัดเกลาทงสังคมและการกล่อมเกลาทงสังคม มองในแง่สังคมวิทยา คำ คำนี้หมายถึง กระบวนการซึ่งสังคมเตรียมสมาชิกใหม่หรือเตรียมซ้ำสมาชิกเก่า เพื่อการมีส่วนร่วมอย่างมีประสิทธิภาพในหน้าที่ต่างๆ ของสังคม

สุพัตรา สุภาพ (อ้างใน กมลพร สงฆ์มี, 2543) กล่าวถึงตัวแทนขัดเกลาทงสังคมว่ามีตัวแทนขัดเกลาลออยู่ 6 ประเภท คือ

1. ครอบครัวเป็นสถาบันพื้นฐานของสังคมในการให้การอบรมปมนิสัยและพัฒนาพฤติกรรมของเด็กเป็นอย่างดี การอบรมทางตรงเป็นการอบรมสั่งสอนกันตรงๆ ว่าอะไรดีไม่ดีหรือควรไม่ควร ส่วนการอบรมทางอ้อมเป็นการอบรมแบบไม่เป็นทางการอาจเป็นการเลียนแบบหรือรับไปโดยไม่รู้ตัว

2. กลุ่มเพื่อน มีอิทธิพลต่อทัศนคติของวัยรุ่นเป็นอย่างยิ่ง มีการเลียนแบบท่าทางหรือเครื่องแต่งกายพวกเดียวกัน

3. โรงเรียน เป็นเสมือนบ้านที่สองของเด็กและมีอิทธิพลมากในการพัฒนา บุคลิกภาพทำให้ปรับตัวแบบคุณค่า ความรู้ ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว

4. กลุ่มอาชีพ ได้แก่ การเรียนรู้เกี่ยวกับบทบาท ทางสังคมที่เกิดขึ้นในที่ทำงานจากเพื่อนร่วมงาน ผู้บังคับบัญชาหรืออยู่ใต้บังคับบัญชา

5. ตัวแทนสถาบันศาสนามุ่งขัดเกลาค้นทางด้านจริยธรรมให้แนะแนวทางชีวิตเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจเพื่อเป้าหมายในการกระทำ ตัวแทนทางศาสนา ได้แก่ วัด นักบวช ผู้สอนศาสนา บางสังคมอาจรวมถึงผู้อาวุโสที่เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ

6. สื่อมวลชน ได้แก่ วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ ภาพยนตร์ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนในการขัดเกลาทงสังคมแก่มนุษย์ในด้านต่างๆ ตั้งแต่ความคิด ความเชื่อ แบบของความประพฤติ อิทธิพลของสื่อมวลชนนี้จะมีมากน้อยเพียงไรขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคลว่าได้รับการอบรมเลี้ยงดูให้มีเหตุผล เจตคติต่อสิ่งที่ตนได้รับแตกต่างกันข่าวสารที่ได้รับหรือไม่ยอมรับหรือการวางเฉยไม่ว่าจะมีปฏิกริยาแบบใดก็ตาม อย่างน้อยก็เป็นกระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรมของคนบางกลุ่มและต้องการความรู้ของบุคคลอีกส่วนหนึ่ง

การถ่ายทอดและการเรียนรู้มนุษย์สามารถดำรงเผ่าพันธุ์ได้ เพราะมีการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ที่สั่งสมมาเป็นอารยธรรมที่สืบเนื่องมาช้านานให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่ของสังคม ซึ่งความรู้และประสบการณ์ที่ถ่ายทอดนั้นจะมีความละเอียดซับซ้อน โดยจะเกี่ยวข้องกับการทำมาหากินและอุดมการณ์ วัฒนธรรมของกลุ่ม และรูปแบบในการถ่ายทอดนั้นจะต้องมีความสอดคล้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้เรียนอย่างใกล้ชิด เพื่อวิถีแนวการดำเนินชีวิตของชุมชนอย่างเป็นปกติ (นิธิ เฉียวศรีวงศ์, 2536) ซึ่งการถ่ายทอดความรู้ โดยเป็นระบบนี้จะเกิดขึ้นภายในท้องถิ่น ซึ่งระบบการถ่ายทอดความรู้ในท้องถิ่นที่มีมาแต่ดั้งเดิมเริ่มโดยการถ่ายทอดความรู้ภายในครอบครัวโดยเริ่มจากบ้าน ต่อจากนั้นจะมีโอกาสเรียนรู้ในวัดและมีการขยายโอกาสไปจนถึงการเรียนในโรงเรียน การเรียนรู้ในบ้านมีผู้สอนเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญและประสบการณ์ในสาขานั้นที่อาจจะเป็นบรรพบุรุษหรือ ผู้รู้อื่นๆ เนื้อหาที่ถ่ายทอดเป็นวิชาชีพที่มีการถ่ายทอดมานานแล้ว การถ่ายทอดความรู้เป็นการปฏิบัติให้ดูเป็นตัวอย่างหลายๆ ครั้งจนผู้เรียนรู้และปฏิบัติได้เป็นอย่างดี ผู้เรียนที่นำวิชาที่ได้เรียนรู้มาปฏิบัติเป็นเวลานานก็จะสามารถถ่ายทอดให้กับลูกหลานและผู้สนใจอื่นต่อไปได้ (ชูเกียรติ ลีสุวรรณ, 2535) การศึกษาศสมัยก่อนเป็นเครื่องมือในการสืบทอดเจตนารมย์ของชุมชนมิได้ผูกขาดโดยสถาบันใด สถาบันหนึ่ง แต่มีครอบครัวและวัดอันเป็นสถาบันความเชื่อทางศาสนา มีบุคคลที่มีความชำนาญเฉพาะด้านในชุมชนที่ช่วยกันสอนโดยผ่านการกระทำและพิธีกรรมต่างๆ ในการขัดเกลาทงสังคมของสมาชิกภายในชุมชน น่าจะเกิดจากประสบการณ์ใน

การดำเนินชีวิตที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างคนกับธรรมชาติเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างเป็นปกติสุข และท้ายที่สุดบทเรียนต่างๆ ในการดำเนินชีวิตก็ควรมีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง อย่างต่อเนื่องการถ่ายทอดในลักษณะนี้จัดได้ว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นกระบวนการที่มีรากฐานจากประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การเรียนรู้และการปฏิบัติเนื้อหา อีกทั้งกระบวนการเรียนรู้ยังเป็นหนึ่งเดียว ซึ่งกระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่นเพื่อความเหมาะสมกับท้องถิ่นและช่วยให้บุคคลชุมชนสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้โดยมีองค์ประกอบสำคัญคือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน (เสรี พงศ์พิศ, 2536) การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน ชาวบ้านได้ใช้สติปัญญาของตนสะสมความรู้ประสบการณ์เพื่อการดำรงชีวิตมาโดยตลอด มีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีก รุ่นหนึ่งตลอดมาด้วยวิธีการต่างๆ ที่แตกต่างกันออกไปตามสภาพแวดล้อม แต่ละท้องถิ่นโดย อาศัยศรัทธาทางศาสนา ความเชื่อถือผีลางต่างๆ รวมทั้งความเชื่อบรรพบุรุษเป็นพื้นฐานในการ ถ่ายทอดการเรียนรู้สืบต่อกันมา

จากรุวรรณ ธรรมวัตร (2531) ได้กล่าวถึงการถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านมีการถ่ายทอด หลากหลายรูปแบบตามเนื้อหาและกลุ่มเป้าหมาย การถ่ายทอดให้กับเด็กจะต้องสนุกไม่ซับซ้อน มีการละเล่นปริศนา สำหรับการเล่านิทานและการลงทำ แต่การถ่ายทอดให้กับผู้ใหญ่จะใช้ วิธีบอกเล่า พิธีสู่ขวัญ พิธีทางพุทธศาสนา พิธีกรรม และการประกอบอาชีพการแสดงมหรสพ ซึ่งทุกวิธีแอบอิงอยู่กับศรัทธาในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ศรัทธาในพุทธศาสนาไม่นิยมขบวนการเรียนรู้ที่ ชาติศรัทธารองรับ

ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาชาวบ้าน เทคนิควิทยาพื้นบ้านหรือเทคโนโลยี พื้นบ้านก็ตามสืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษถึงคนรุ่นปัจจุบันและอนาคตได้ก็ด้วยการเรียนรู้ของ บุคคลและชุมชน (อนุรักษ์ ปัญญาคุณวัฒน์, 2540)

เสรี พงศ์พิศ (2536) ได้กล่าวไว้ว่า กระบวนการเรียนรู้คือ กระบวนการอันมีรากฐาน อยู่ที่ประเพณีวัฒนธรรม ท้องถิ่นไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิตการเรียนรู้และการปฏิบัติ เนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียวกระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่นช่วยให้บุคคล สามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้องค์ประกอบสำคัญคือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน การปฏิบัติตามอย่างแบบแผน ของผู้รู้ช่วยให้บุคคลสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้การอบรมสั่งสมในระบบสังคมวัฒนธรรมที่มีอยู่จริง กระบวนการนี้ได้ถูกปรับตามสภาพการณ์สังคมที่เปลี่ยนแปลงไป การคมนาคมและการติดต่อที่สะดวก ยิ่งขึ้นทำให้การไปมาหาสู่ การดูงาน การร่วมกันทำ ช้ามเขตแดนของชุมชน อำเภอ จังหวัด และภาค เป็นไปได้ เนื้อหาและวิธีการหลายอย่างในกระบวนการนี้ก็ถูกปรับตามเช่นเดียวกัน เกณฑ์

การปรับตัว ความต้องการและสภาพการณ์ที่เป็นจริงของชาวบ้านในท้องถิ่น แต่ละท้องถิ่น แต่ละแห่ง เพื่อจุดมุ่งหมายของการพึ่งตนเองและการพึ่งพากันอย่างมีศักดิ์ศรี

อิทธิพลของปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาท้องถิ่นต่อการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพของพืชสมุนไพรนั้น พบว่า อิทธิพลของวัฒนธรรมชุมชน ระบบการผลิต พื้นบ้านระบบการแพทย์พื้นบ้านมีผลต่อการดำรงไว้ ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพร ส่วนอิทธิพลของวัฒนธรรมสมัยใหม่ ระบบการผลิตแผนใหม่ และระบบการแพทย์สมัยใหม่มีผลกระทบต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นและมีผลต่อการลดลงของพืชสมุนไพร

2.4 แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับชุมชนการพึ่งพาตนเอง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท่านทรงเน้นเศรษฐกิจแบบยังชีพโดยต้องการให้ชุมชนผลิตสิ่งที่เป็นประโยชน์โดยตรงแก่การยังชีพของตน มีการพึ่งพาอาศัยปัจจัยภายนอกได้น้อยที่สุด เพื่อให้มีปัจจัยสี่เพียงพอแก่การดำรงชีวิต การเติบโต ก้าวหน้า และการเปลี่ยนแปลงเป็นสมัยใหม่ ถึงแม้จะเป็นกระแสนาของสังคม แต่มีเพียงบางส่วนของสังคมเท่านั้นที่ได้รับประโยชน์อย่างแท้จริง อีกหลายส่วนนอกจากจะไม่ได้รับประโยชน์แล้ว ยังได้รับผลกระทบจากการปรับตัวตามการเปลี่ยนแปลงไม่ทันด้วย ชุมชนเหล่านี้จำเป็นต้องหาวิธีการของตนเอง กำหนดวิธีการดำรงอยู่ของตนเองที่พึ่งพาตนเองได้มาก พึ่งพาทนภายนอกให้น้อยที่สุด หรือทัศนคติของท่านคือ small is beautiful ไม่ทรงโปรดวิธีการเติบโตหรือความก้าวหน้าที่พึ่งพาค่าปัจจัยภายนอกมากเกินไป ไม่สนับสนุนให้มีการใช้ทรัพยากรอย่างฟุ่มเฟือยเพื่อสร้างสิ่งที่ใหญ่โต ซ้ำซ้อนเกินความจำเป็นในบรรดาทางเลือกทั้งหลายจะทรงเล็งวิธีการประหยัด เรียบง่ายที่สุดเสมอ จุดมุ่งหมายก็คือ การเติบโตภายในตนเองที่ละน้อย จากฐานที่ค่อยๆ ก่อร่างขึ้นอย่างแข็งแรงมั่นคง ซึ่งทรงเห็นว่านี่คือ การเติบโตที่แท้จริง และถาวรของบุคคล ชุมชน และประเทศชาติ (สุเมธ ตันติเวชกุล, 2536)

กาญจนา แก้วเทพ และกนกศักดิ์ แก้วเทพ (2530) ได้ให้ความหมายของการพึ่งตนเองเป็น 2 ลักษณะคือ

1. ในเชิงปัจเจกบุคคล การพึ่งตนเองหมายถึง กิจกรรมทั้งหลายที่กระทำโดยปัจเจกชน และครัวเรือนเพื่อบรรลุถึงการมีหลักประกันของการดำรงชีพของเขา

2. ในลักษณะกลุ่ม การพึ่งตนเองหมายถึง สังคม (กลุ่ม) ที่มีการจัดระบบเพื่อให้ประชาชนสามารถดำเนินการตอบสนองความต้องการของตนด้วยวิธีการช่วยเหลือตนเอง ด้วยความร่วมมือกับผู้อื่นที่อยู่ในสถานการณ์เดียวกัน ทั้งนี้เพื่อการพึ่งพาตนเองอย่างแท้จริงต้อง

กินความรวมถึงว่า กลุ่มชนนั้นมีอิสระในการตั้งเป้าหมายและมีอิสระในการดำเนินการให้บรรลุเป้าหมายโดยอาศัยความพยายามและกำลังของตน

วิบูลย์ เข็มเฉลิม (2532) ได้กล่าวถึง หลักในการพึ่งตนเองให้มีคุณภาพชีวิตอยู่ได้โดยไม่เดือดร้อนคือ

1. ครอบครัวมีชีวิตที่สงบ สะดวก
2. มีอาหารเพียงพอ
3. มีสมุนไพรและไม้ยืนต้น
4. มีคุณธรรม
5. อยู่ได้โดยไม่ต้องพึ่งคนภายนอก
6. เรียนรู้ตนเอง รู้อารมณ์
7. มีการรวมกลุ่ม
8. ทำเหลือแล้วจึงให้คนอื่น
9. ทำตัวเองให้ง่ายไม่ฟุ่มเฟือย
10. หยุด ไม่ไปตามกิเลส
11. แก้ปัญหาด้วยตนเองให้ได้
12. รู้จักวางแผนชีวิตให้กับตนเอง
13. ปลูกพืชหลายๆ ชนิดทั้งระยะสั้นและระยะยาว
14. มีของใช้เฉพาะที่จำเป็น
15. มีเงินไว้ใช้เฉพาะกรณีจำเป็น
16. เป็นตัวของตัวเองสูง
17. ทำการเกษตรครบวงจร
18. มีทุนเป็นสวัสดิการให้การศึกษา
19. ไม่ผูกผันกับระบบทุน
20. อายุ 60 – 70 ปีมีชีวิตที่สงบ
21. รู้จักบูรณาการความคิดให้รู้เท่าทันและมีความพร้อมในการแก้ปัญหาของตนเอง

อภิชาติ ชาวสะอาดและคณะ(2538) กล่าวถึงการพึ่งตนเองในลักษณะที่เกี่ยวข้องกัน คือ

1. การพึ่งตนเองทางกายภาพ ได้แก่ การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจและการปกครอง ตลอดจนการจัดความสัมพันธ์ทางสังคมตามแบบแผนของตนเอง ซึ่งการเป็นผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก โดยสัมพันธ์กับส่วนที่สอง

2. การพึ่งพาตนเองทางวัฒนธรรม ความเชื่อ สติปัญญาและอำนาจการตัดสินใจ ซึ่งมีผลต่อกันและกันทั้งสองด้าน เป็นการสร้างสังคมที่มีแบบแผนทางวัฒนธรรมและการผลิตแบบของตัวเองมีการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก มีศักยภาพที่จะดำเนินไปตามรากฐานแห่งตัวเองตามวัฒนธรรมของตัวเองสูง ขณะเดียวกันก็มีการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกันและกัน เสริมไปด้วยทั้งภายในหมู่บ้านกับภายนอกหมู่บ้านในความเป็นตัวของตัวเองที่สืบทอดวิถีแห่งการพึ่งตนเองได้ทั้งสองด้าน

ธารา อ่อนชมจันทร์ (2536) ได้กล่าวถึง การพึ่งตนเองของการแพทย์แผนปัจจุบันสรุปได้ว่า การแพทย์แผนปัจจุบันได้มีการพัฒนาจากการแพทย์แผนตะวันตกโดยมีการดัดแปลงให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมไทย จึงทำให้พึ่งตนเองได้น้อยหรือไม่ได้เลย เพราะ เครื่องมือ ยา เวชภัณฑ์ต้องสั่งมาจากต่างประเทศ ในขณะที่หมอพื้นบ้านเดินรอบๆ บ้านก็ได้ยาแล้ว จากกรณีดังกล่าวก็เปรียบเทียบได้ว่า “แพทย์แผนปัจจุบันพึ่งตนเองไม่ได้ แต่หมอพื้นบ้านพึ่งตนเองได้”

องค์ความรู้พื้นบ้านเป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะเฉพาะในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งพัฒนาปรับปรุงขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาของตนเอง องค์ความรู้พื้นบ้านมีความหลากหลายและแตกต่างกัน การดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านเป็นไปโดยไม่เป็นทางการ เสียค่าใช้จ่ายไม่มาก และให้ความสำคัญต่อตัวคนมากกว่าเทคนิควิธีการ ซึ่งการรักษาแผนใหม่ยังให้ความสำคัญน้อยกว่า แม้ว่าความรู้และบริการทางการรักษาพยาบาลแผนใหม่จะแพร่กระจายไปสู่ประชาชนจำนวนมาก แต่ความรู้พื้นบ้านที่ชาวบ้านแต่ละช่วงอายุคนพยายามสั่งสมและถ่ายทอดกันสืบมาเพื่อแก้ไขปัญหของตนเองและผู้คนในชุมชน จึงสมควรได้รับความสนใจ ศึกษาและสืบทอดความรู้นั้นต่อไป อย่างน้อยก็เป็นทางเลือกในการดูแลสุขภาพตนเองและทำให้คนในชุมชนพึ่งตนเองได้

การพึ่งตนเองที่กล่าวมาเกี่ยวข้องกับการใช้สมุนไพร คือการบริโภคทรัพยากรในท้องถิ่น ซึ่งเป็นการลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก โดยลดการพึ่งพาแพทย์แผนปัจจุบันในระดับหนึ่ง การใช้สมุนไพรในชุมชนเป็นการถ่ายทอดมาจากอดีตและเป็นวัฒนธรรมที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา ผ่านการสัมพันธ์ในลักษณะช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างคนในชุมชน และระหว่างชุมชนภายใต้ความสัมพันธ์ที่เหมาะสมของสภาพชุมชนและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในท้องถิ่นที่ตนในชุมชนรู้จักเป็นอย่างดี การพึ่งพาตนเองด้านการใช้สมุนไพรแบบนี้จึงเป็นการพึ่งพาธรรมชาติที่มีลักษณะหาได้ง่ายไม่ต้องซื้อหา ประหยัด และพึ่งตนเองได้มาก

2.5 งานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาการจัดการและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ

บานจิตร สายรอดคำ (2541) ได้ศึกษาบทบาทของผู้หญิงกับรูปแบบการจัดการพืชผักพื้นบ้านกล่าวถึงรูปแบบการจัดการว่า เป็นลักษณะของการมีส่วนร่วมในกระบวนการเรียนรู้จากผู้อื่น และการถ่ายทอดให้ความรู้แก่ลูกหลานรุ่นต่อไป

ชูชาติ เหลี่ยมวานิช (2537) ได้ศึกษา เครือข่ายการเรียนรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพของประชาชนในชุมชนชนบท กล่าวว่า ความสัมพันธ์ของครอบครัวและเพื่อนบ้าน ระยะเวลาความสัมพันธ์ของบุคคล การเรียนรู้เพื่อให้เกิดความชำนาญต้องอาศัยมิติด้านเวลา ซึ่งถ้าเป็นการดูแลรักษาเยียวยาขั้นสูงก็จะใช้เวลามากขึ้น ความถี่ของการพบปะหรือความใกล้ชิดกัน จำนวนครั้งของการพบปะและความใกล้ชิดสนิทสนมกันย่อมเป็นช่องทางให้เกิดการเรียนรู้ได้เสมอ การแลกเปลี่ยนและการพึ่งพากัน เป็นวัฒนธรรมของประชาชนชนบทที่มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม (อ้างใน กฤษฎา บุญชัย, 2539) ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นความหลากหลายทางชีวภาพว่า คนมีสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านี้ มาก่อนหลายพันปีหลายชั่วอายุคนแล้ว แต่ที่ไม่พูดถึงความหลากหลาย ก็เพราะเราอยู่กับมันมานานโดยที่ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมนุษย์เริ่มเรียนรู้จากประสบการณ์ โดยการนำสิ่งต่างๆ มากินเป็นอาหารหรือเอามาแก้ปัญหาความทุกข์ยากโดยการบังเอิญก็ดี โดยการที่สงสัยปรากฏการณ์ที่มันเกิดขึ้นไม่ว่าระหว่างพืชกับสัตว์ หรือระหว่างพืชกับพืช เมื่อมันคลี่คลายปัญหาที่เกิดขึ้น มนุษย์ก็รู้จักนำมาแก้ปัญหาที่มันคล้ายกัน เช่น เห็นลิงกินใบไม้ขณะที่เจ็บป่วยอยู่ มนุษย์ก็เริ่มสงสัยว่าถ้าคนเจ็บป่วยมีอาหารเหมือนลิงแล้วนำใบไม้มาให้คนกินบ้างมันจะสามารถแก้ไขได้หรือไม่ ซึ่งบางอย่างมันก็กลายเป็นยารักษาโรค มันมีอารยธรรมที่ถูกส่งสมมายาวนาน มีวัฒนธรรม มีการปฏิบัติ มีกระบวนการเรียนรู้ ทำให้คนรู้จักใช้ประโยชน์จากพืช จากความหลากหลายอันนี้มา มีวิธีการจัดการเยอะเยอะ ตั้งแต่กระบวนการแปรรูปกลายเป็นยารักษาโรคต่างๆ เหล่านี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวบ้านมานาน เพียงแต่มันไม่ได้พูดถึงหลักวิชาการ

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ แบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่สังเกตได้จากภายนอก คือ องค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมการใช้ชีวิตของชุมชน ซึ่งจะแสดงได้เห็นถึงภูมิปัญญาได้เด่นชัด กับระดับที่ลึกลงไป คือ ระบบความคิด ระบบคุณค่า ซึ่งเป็นสิ่งที่แฝงอยู่เบื้องหลังองค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมทั้งหลาย และเป็นตัวกำหนดโลกทัศน์ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งระบบความคิดดังกล่าวยากแก่การสังเกตเพียงผิวเผิน จะต้องพยายามศึกษาทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพจึงมี 2 มิติซ้อนกัน ดังนี้

1. ระบบคิด ระบบคุณค่า ระบบความเชื่อ ของชุมชนที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ดังเช่น ในสังคมชนเผ่าปกากะญอ ที่มีระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อที่ว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ธรรมชาติมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครอง และมนุษย์ก็อยู่ภายใต้การคุ้มครองของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ด้วยเช่นกัน มนุษย์จึงต้องนอบน้อมต่อธรรมชาติ ดังนั้น ระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อของชนพื้นเมืองในสังคมตะวันออกที่มีต่อสภาพแวดล้อม อาจเรียกโดยรวมว่าเป็นอุดมการณ์สำนึกของชุมชนในการใช้ชีวิตที่สมดุลกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

2. "องค์ความรู้" ที่มีต่อธรรมชาติและระบบนิเวศทั้งหมดทั้งในแง่ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการอยู่อาศัยของชุมชน ความรู้ในการรักษาฟื้นฟู อนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อให้เป็นฐานทรัพยากรของชุมชน ได้แก่ ความรู้หมวดพื้นบ้าน สมุนไพร ความรู้ในการทำเกษตรกรรม ความรู้ด้านอาหาร ที่อยู่อาศัย การใช้สอยวัสดุธรรมชาติความรู้ด้านศิลปหัตถกรรมต่างๆ เป็นต้น รูปธรรมขององค์ความรู้เหล่านี้ เช่น การใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านในการผลิต เช่น การเกี่ยวข้าวของชาวนาภาคใต้ เครื่องมือดักสัตว์ อุปกรณ์รักษาโรคของหมอพื้นบ้าน เป็นต้น

ระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อ และองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นที่มีต่อความหลากหลายทางชีวภาพได้สะท้อนผ่านวิถีชีวิตการทำมาหากินเลี้ยงชีพโครงสร้างความสัมพันธ์ของสังคม ประเพณี พิธีกรรม และสัญลักษณ์ต่างๆ ดังเช่น ความเชื่อของชุมชนว่า ดิน น้ำ ป่า มีผีคุ้มครอง ความเชื่อดังกล่าวได้เชื่อมโยงกับองค์ความรู้ในการทำเกษตรที่จะไม่ทำลายป่า เช่น การทำไร่หมุนเวียน ระบบเหมืองฝาย ในขณะที่เดียวกันระบบความเชื่อดังกล่าวก็ส่งผลต่อพฤติกรรมของชุมชน เช่น การไม่ใช้ประโยชน์ในป่าศักดิ์สิทธิ์ของชาวลุ่มน้ำสายบุรี และปัตตานี หรือการไม่ตัดไม้ใหญ่ ไม้ลำสัตว์ใหญ่ของชาวปกากะญอในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร ซึ่งระบบคุณค่าความเชื่อก็ได้แสดงออกผ่านประเพณี พิธีกรรม เช่น พิธีไหว้ผีฝาย พิธีบวชป่า เป็นต้น

สมุนไพรเป็นเครื่องมือสำคัญในการรักษาโรคของชาวนานับร้อยปี การใช้สมุนไพรโดยการเก็บจากแหล่งธรรมชาติและไม่มีการปลูกทดแทน ทำให้สมุนไพรจากแหล่งธรรมชาติลดลง และอาจไม่มีใช้ต่อไปในอนาคต หมอพื้นบ้านมีส่วนทำให้เกิดปัญหาการขาดแคลนสมุนไพรได้เช่นกัน เพราะมีการเก็บมาจากป่า ดังนั้นการร่วมมือกันในการปลูกสมุนไพรการอนุรักษ์ และกระจายพันธุ์สมุนไพรจึงเป็นการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพไปในตัว ทั้งนี้การปลูกสมุนไพรยังมีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะ

1) แหล่งสมุนไพร จัดว่าเป็นแหล่งความรู้ทางการแพทย์และเภสัชกรรมแผนใหม่ เป็นจุดเริ่มต้นในการค้นหาจากธรรมชาติ

2) สอนสมุนไพรที่ปลูกไว้ใช้ อาจกลายเป็นความหวังที่จะช่วยให้มนุษย์มีอายุยืนยาวขึ้น เพราะเกิดจากการนำสมุนไพรไปทดลองและวิจัยในการรักษาโรค และส่งเสริมให้ร่างกายแข็งแรง มีภูมิคุ้มกันโรคดีขึ้น

3) การปลูกสมุนไพรจะทำให้คนตระหนักถึงคุณค่าของธรรมชาติ และช่วยกันดูแลรักษา ไม่ใช่เฉพาะสมุนไพรที่ปลูกเท่านั้น อาจหมายถึงการรักษาสมุนไพรในป่าด้วย

4) การปลูกสมุนไพรเป็นการสร้างคุณค่าทางเศรษฐกิจให้กับประเทศ หากสามารถผลิตสมุนไพรเพื่อการส่งออกไปทั่วโลก นอกจากจะลดปริมาณการสั่งซื้อยาแผนปัจจุบันลงแล้ว ยังมีรายได้เพิ่มจากการส่งออกสมุนไพรอีกด้วย

เอกวิทย์ ณ ถลาง (ม.ป.ป.) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาว่า เป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจนที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัว และดำรงชีพในระบบนิเวศ หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม และวัฒนธรรมที่ได้มีการพัฒนาการสืบสานกันมาเป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อความสามารถ ความชัดเจน ที่เป็นผลของการใช้สติปัญญาปรับตัวกับสภาวะต่างๆ ในพื้นที่ที่กลุ่มชนนั้นตั้งหลักแหล่ง ถิ่นฐานอยู่และได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่นจากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กัน แล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์หรือแก้ปัญหาได้ในสิ่งแวดล้อมและบริบททางสังคม วัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น ภูมิปัญญา จึงมีทั้งภูมิปัญญาอันเกิดจากประสบการณ์ในพื้นที่ ภูมิปัญญาที่มาจากภายนอกและภูมิปัญญาที่ผลิตใหม่หรือผลิตซ้ำ เพื่อแก้ปัญหาและการปรับตัวให้สอดคล้องกับความจำเป็นและความเปลี่ยนแปลง

ความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีต่อการอนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ ดังคำกล่าวของ J. Bandyopadhyay และ Shiva, (อ้างในเสน่ห์ จามริก และยศ สันสมบัติ, 2536) "ความอยู่รอดของป่าเขตร้อนขึ้นอยู่กับความอยู่รอดของบรรดาสังคมมนุษย์ ซึ่งดำรงวิถีชีวิตตามแบบของป่า บทเรียนเพื่อความอยู่รอดเหล่านี้ไม่ได้มาจากตำรับตำราการจัดการป่าแบบวิทยาศาสตร์แต่อย่างใด หากแต่เป็นความรู้ที่แนบแน่นอยู่ภายในชีวิตและความเชื่อถือในหมู่ชนชาวป่าของโลก"

จากการศึกษาวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชนในภาคเหนือและอีสาน ในช่วงปี 2527 – 2537 ได้วิเคราะห์และสรุปภูมิปัญญาชาวบ้านในส่วนที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศไว้ดังนี้

1. ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า กับคนในระบบนิเวศ ชาวบ้านตระหนักว่า หากป่าหมดก็จะมีน้ำในลำห้วย ระบบการผลิตของชุมชนจะไม่ได้ผล คนอยู่ไม่ได้

2. ความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างและลักษณะของป่า ชาวบ้านเข้าใจการจัดลำดับชั้นของต้นไม้และพืชพรรณในป่าหรือถิ่นที่อยู่ของพืชที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น ผักป่า สมุนไพร ชาวบ้านสามารถจำแนกป่าออกเป็นประเภทต่างๆ เพื่อประโยชน์ของการอนุรักษ์และการใช้สอยในชีวิตประจำวัน

3. ความรู้เกี่ยวกับขีดจำกัดของการใช้ประโยชน์จากป่า ทำให้เกิดการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นเพื่อกำหนดแนวทาง วิธีการ และข้อห้าม เพื่อป้องกันมิให้มีการใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไป

4. ความรู้เรื่องการหมุนเวียนของธาตุอาหารในดิน และความเชื่อมโยงของมวลชีวภาพในระบบนิเวศเขตร้อน เช่น ระบบการทำไร่หมุนเวียน ที่เผาต้นไม้แห้งเพื่อเติมธาตุอาหารจากมวลชีวภาพแก่ดิน การปล่อยให้ป่าฟื้นตัวเอง การไม่นิยมปลูกพืชชนิดเดียวตลอดแปลง

5. ความรู้เรื่องการทดแทนในสังคมพืช รู้กระบวนการฟื้นตัวของป่า รู้จักพันธุ์ไม้เด่นในป่าเป็นประโยชน์ ชาวบ้านคนหนึ่งอาจจะรู้จักพันธุ์ไม้และสรรพคุณของพืชต่าง ๆ ไม่ต่ำกว่า 500 ชนิด เสน่ห์ จามริก (อ้างในกฤษญา บุญชัย, 2540)

จะเห็นได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต่อธรรมชาติและสังคม จนก่อเกิดเป็นภูมิปัญญาในการดำรงชีพ ทั้งในสวนที่เป็นอุดมการณ์สำนึก และในสวนที่เป็นเทคโนโลยีมีความเป็นวิทยาศาสตร์อย่างยิ่ง เพราะชุมชนได้ทำการวิจัย ทดลอง วิเคราะห์ ประเมินผล และนำกลับไปพัฒนาปรับปรุงหากประสบปัญหา ก็จะทำให้กระบวนการวิจัยอีก กระบวนการดังกล่าวเป็นวัฏจักรที่กระทำอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้เกิดการยกระดับองค์ความรู้และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ

2.6 แนวคิดและงานวิจัยเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

แนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในระบบนิเวศ แนวความคิดจะเน้นในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างสังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้ ในระบบนิเวศถูกเสนอโดยกลุ่มนักมนุษยศาสตร์ Rambo (อ้างใน ลำแพน จอมเมือง, 2540) ได้ศึกษาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของมนุษย์โดยพิจารณาว่า สังคมมนุษย์และสังคมพืชเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์ต่อกัน ทั้งสองสังคมมีองค์ประกอบมีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างกัน ในสังคมมนุษย์โครงสร้างทางสังคมประกอบไปด้วยหน่วยต่างๆ เริ่มจากปัจเจกชน ครอบครัว กลุ่มและองค์กรต่างๆ มีระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการปกครอง เป็นต้น โยงยึดหน่วยย่อยต่างๆ ส่วนสังคมพืชประกอบขึ้นด้วยโครงสร้างของสิ่งมีชีวิต และสิ่งไม่มีชีวิตมีความเชื่อมโยงกันด้วยวงจรต่างๆ เช่น วงจรอาหาร วงจรแร่ธาตุ เป็นต้น สังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้จะมีความสัมพันธ์

ระหว่างกัน ซึ่งอาจเป็นการส่งเสริมและการทำลายซึ่งกันและกัน เช่น สังคมมนุษย์จะใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไปจนป่าไม้ไม่อาจรักษาความสมดุลไว้ได้ ก็เกิดความเสื่อมโทรมและยังทำให้เกิดอุทกภัย ความแห้งแล้ง เป็นต้น การพิจารณาถึงการร่วมกันทั้งสองสังคมจะเป็นแนวคิดเบื้องต้นของการจัดการป่าเพื่อให้สังคมทั้งสองอยู่ร่วมกันได้

กมลภรณ์ เสราดี (2536) ได้กล่าวว่า ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสิ่งแวดล้อมหนึ่งๆ นั้น วัฒนธรรมทางด้านการบริโภคถือว่าได้เป็นวิถีการดำรงชีวิตอีกประการหนึ่งที่มนุษย์ได้พยายามคิดค้นหาเครื่องมือ เพื่อที่จะนำไปปรับใช้ และนำเอาทรัพยากรที่มีอยู่มาใช้เป็นประโยชน์ทางด้านอาหาร ซึ่งหมายถึงการดำรงชีวิตอยู่ได้ต่อไป ซึ่งวัฒนธรรมนี้ไม่สามารถอยู่ด้วยตัวของมันเองโดดๆ เพราะยังมีปัจจัยอีกหลายอย่างซึ่งต่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันจนส่งผลต่อแบบแผนการบริโภค ทำให้ได้อาหารที่จะนำไปหล่อเลี้ยงร่างกายของมนุษย์นั่นเอง

พอลหลวงจอนนิ ไอโดเซา, (อ้างใน บานจิตร์ สายรศาคา, 2541) ปราชญ์ชาวบ้านกล่าวว่า ในตัวคนเรามีวิญญาณหรือขวัญอยู่ 37 ตัว 32 ใน 37 เป็นวิญญาณที่อยู่กับป่าคือ อยู่กับต้นไม้หรืออยู่กับสัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่ง หากต้นไม้หรือสัตว์ชนิดนั้นตายหรือสูญหายไปปกากะญอจะมีชีวิตอยู่ไม่ได้ และเมื่อแรกเกิดปกากะญอจะตัดสายสะดือของทารกไปติดกับต้นไม้ใหญ่ต้นใดต้นหนึ่งในป่าใกล้หมู่บ้าน ต้องเป็นต้นไม้ใหญ่ห้ามตัดห้ามโค่น หรือเผาต้นไม้ต้นเด็ดขาดเพราะมีความเชื่อว่าขวัญของเด็กจะถูกทำลายและเสียชีวิตจะต้องทำพิธีแก้ และหากต้นไม้ตายเด็กจะเจ็บป่วยและอาจตายในที่สุด การดำเนินชีวิตของชาวปกากะญอจำเป็นต้องอยู่รอดร่วมกัน และชีวิตของคนมีความสัมพันธ์กับต้นไม้ตั้งแต่เกิด

การศึกษาภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพตนเอง ชุมชนชาวเขา 6 เผ่า ธงชัย สาระกุล (2538) ได้ศึกษาภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพตนเองด้วยความเชื่อว่าการเจ็บป่วยมีสาเหตุมาจากอำนาจลึกลับ การจะหายจากการเจ็บป่วยต้องทำพิธีขอขมาลาไหว้ หรือเลี้ยงผี การหาสาเหตุการเจ็บป่วยนั้น จะมีการเสี่ยงทายด้วยวิธีการต่างๆ โดยหมอมผี เช่น หมอมผีกระเหรี่ยงใช้วิธีทำนายโรคจากกระดูกไก่ หมอมผีชาวเย้าใช้ไม้ที่เรียกว่า "จ้าว" ขณะที่ชาวม้งใช้วิธีการเข้าทรง ส่วนภูมิปัญญาของชาวเขาก็คือการนำสมุนไพรมาใช้รักษาโรค ซึ่งหลายชนิดได้จากป่า บางชนิดได้จากบริเวณบ้าน สมุนไพรที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นใบไม้ เปลือกไม้ เนื้อไม้ ราก ตลอดจนกระดูกสัตว์ เช่น เขาเลียงผา เขี้ยวฮั่น ขาไก่ป่า วิธีใช้สมุนไพรคือการนำมาต้มดื่ม นำมาตำ และทาแผล ใช้สูดดม หรือนำมาอบไอน้ำเพื่อรักษาโรค

ชูชาติ เหลี่ยมวานิช (2537) ได้ศึกษาเรื่อง เครือข่ายการเรียนรู้ในการดูแลสุขภาพของประชาชนในชนบท พบว่า ได้มีการเรียนรู้ตามเครือข่ายของสังคมชนบท ซึ่งเริ่มต้นจากครอบครัว เครือญาติ แล้วขยายออกไปยังเพื่อนบ้าน ทั้งภายในชุมชนและนอกชุมชน เสถียร ฉันทะ (2542) ได้ศึกษาเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพของสมุนไพร: กรณีศึกษา วิถีชุมชนไทยลื้อ จังหวัดเชียงราย พบว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นชุดองค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพ และสังคมวัฒนธรรมระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศนั้นๆ และได้สะท้อนให้เห็น 2 มิติคือ ประการแรกสะท้อนชีวิต โลกทัศน์ และความเชื่อในการให้คุณค่าของชุมชนที่มีต่อสัมพันธ์ภาพระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ ประการที่สอง สะท้อนให้เห็นถึงองค์ความรู้ที่เป็นความรู้เชิงเทคนิคกับการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพร ภูมิปัญญาดังกล่าวมีการเรียนรู้ การถ่ายทอด และการปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยผ่านครอบครัว เครือญาติ และหมอพื้นบ้านของชุมชนที่มีการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ พืชสมุนไพรตามระบบนิเวศต่างๆ และนำไปสู่การดำรงไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพรอยู่ 2 ระดับ คือ 1) ระดับครอบครัวและเครือญาติ 2) ระดับชุมชน เพ็ญจันทร์ ประดับมุข (2534) ได้ศึกษาสังคมวัฒนธรรมของการใช้สมุนไพร พบว่า หมอพื้นบ้านมีทัศนคติต่อการดำรงอยู่ของพืชสมุนไพรด้านการสูญเสียพื้นที่ป่า เนื่องจากการถางป่าเพื่อการทำไร่ไถนา การลักลอบตัดไม้ส่งผลให้เกิดยาล่าบากขึ้น สมุนไพรที่มีแนวโน้มจะหมดไป หมอพื้นบ้านจึงแก้ปัญหาโดยการนำพันธุ์มาปลูกไว้บริเวณบ้านหรือเถียงนา W.H.River Federick Dunn (อ้างใน กฤษณา บุญชัย, 2540) ได้ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพรทางชาติพันธุ์การแพทย์หรือการแพทย์พื้นบ้านในชนพื้นเมืองต่างๆ ประเด็นความหลากหลายทางวัฒนธรรมทั้งในโลกทัศน์ กระบวนการเรียนรู้ นำไปสู่การวินิจฉัยโรค การรักษาโรคโดยใช้ทรัพยากรทางชีวภาพของท้องถิ่นเป็นปัจจัยสำคัญ

ดังนั้นแนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมจึงเป็นแนวคิดหนึ่งที่สะท้อนภูมิปัญญาท้องถิ่นถึงกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายพืชสมุนไพรเพื่อการดูแลสุขภาพของชาวชนบทด้วยสมุนไพรควรจะมีการเรียนรู้ สืบทอด เพื่อมิให้สูญหายและเป็นไปอย่างต่อเนื่อง จากการศึกษาของนักการศึกษาหลายท่านปัจจุบันพบว่า มีสูตรตำรายาพื้นบ้านที่ถ่ายทอดมาแต่อดีต กระจายกระจาย สูญหายไปจำนวนมาก ขาดความมั่นใจ และสูญเสียศักยภาพในการดูแลสุขภาพตนเองขั้นพื้นฐาน และการรักษาตนเองในโรคต่างๆ ที่ไม่จำเป็นต้องใช้บริการทางการแพทย์แผนปัจจุบัน

2.7 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนกับเครือข่ายทางสังคม

เครือข่ายทางสังคมเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลนั้นๆ ที่อยู่ในสังคมนับตั้งแต่ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความสัมพันธ์ระหว่างญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมงาน เสรีพงศ์พิศ (2532) ได้กล่าวถึงเครือข่ายว่าเป็นการรวมกลุ่มของบุคคลในชุมชน บุคคลระหว่างชุมชน กลุ่มกับกลุ่ม ชุมชนกับชุมชน ซึ่งแบ่งออกตามพื้นที่ ตำบล อำเภอ จังหวัด ภาค และทั้งประเทศตามประเด็น เช่น พื้นที่เกษตร พื้นที่อนุรักษ์ป่าและทรัพยากรธรรมชาติ เหมืองฝาย การออมทรัพย์ สวัสดิการร้านค้า การรักษาพื้นบ้านสมุนไพร เป็นต้น การสร้างเครือข่าย คือกระบวนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ ระดมแลกเปลี่ยนปัจจัยพื้นฐานต่างๆ และรวมพลังเพื่อต่อรอกับกลุ่มอื่นๆ ในสังคม

สุชาติดา มีสงฆ์ (2535) ได้กล่าวถึงเครือข่ายชาวบ้านในกรณี กระบวนการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน สรุปได้ว่าพื้นฐานวิถีชีวิตของชาวบ้าน มีคุณค่าที่กำลังค้นหาอยู่จริง โดยแสดงออกผ่านประเพณีและวัฒนธรรมที่มีอยู่จริง เช่น การลงแขกเกี่ยวข้าว การกระทำดังกล่าวเป็นรูปแบบหนึ่งของการสร้างเครือข่ายระดับครอบครัวและระดับเครือญาติของชาวบ้านที่สร้างขึ้น เป็นไปโดยธรรมชาติ เน้นที่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและชุมชน โดยไม่มีเรื่องของเงินทองเข้ามาเกี่ยวข้องในอดีตชาวบ้านมีเครือข่ายอยู่แล้ว เป็นเครือข่ายเฉพาะในระดับบุคคล ครอบครัว และเครือญาติ ซึ่งเป็นพื้นฐานความคิดจากการแสวงหาหลักประกันให้กับชีวิตและครอบครัว

ดังนั้นเครือข่ายทางสังคม สามารถสร้างขึ้นใหม่ได้หากขาดการอนุรักษ์ และเลือกรับความรู้ ทักษะ และความชำนาญใหม่ๆ ไปใช้ในสังคมให้เหมาะสม เครือข่ายการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนเป็นการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับสภาพธรรมชาติของชุมชนหากมีความรู้ใหม่ๆ จากภายนอกเข้ามาจึงควรมีการเลือกรับเอาความรู้เหล่านั้นมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับชุมชน องค์ความรู้เหล่านั้นย่อมก่อให้เกิดประโยชน์ได้โดยมีเครือข่ายชุมชนเป็นพื้นฐานในการเรียนรู้และการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกัน อันเป็นพฤติกรรมเนื่องมาจากความสัมพันธ์ที่บุคคลหรือกลุ่มมีต่อกัน ในการศึกษาคั้งนี้ผู้ศึกษาได้นำแนวคิดเครือข่ายทางสังคมมาเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคม ความสัมพันธ์ของบุคคลในชุมชน ก่อให้เกิดกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการความหลากหลายของพืชสมุนไพร

2.8 กรอบแนวคิดในการศึกษา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
แผนภูมิที่ 1 กรอบแนวคิดในการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษา เรื่อง กระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการ ความหลากหลายของพืชสมุนไพร เป็นการค้นคว้าวิจัยในรายละเอียดเกี่ยวกับกระบวนการจัดการ ความหลากหลายของพืชสมุนไพรใน 3 รูปแบบคือ การจัดการแบบดั้งเดิม การจัดการแบบเป็น ทางการและการจัดการแบบผสมผสาน เกี่ยวกับกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการ ความหลากหลายของพืชสมุนไพรใน 6 ขั้นตอน คือ การรับรู้ การเรียนรู้ การถ่ายทอด การทดลอง การยอมรับหรือไม่ยอมรับ กับการปฏิบัติต่อเนื่อง หากชุมชนปกากะญอนบ้านหนองหลักมีการ

สืบทอดภูมิปัญญาด้านการจัดการพืชสมุนไพร ตามนัยของกระบวนการทั้งสองนี้แล้ว จะสามารถอนุรักษ์ความหลากหลายของพืชสมุนไพรและให้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในพื้นที่ได้อย่างยั่งยืน รวมทั้งจะบังเกิด การพึ่งตนเองมากยิ่งขึ้นและคงไว้ซึ่งภูมิปัญญา ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมดั้งเดิมของชุมชน อย่างไรก็ตาม ในการสืบทอดภูมิปัญญาดังกล่าวที่จะบรรลุผลดังที่คาดหวังได้ ไหนอย่างใด ก็น่าจะขึ้นอยู่กับความสมดุลของการจัดการกับสองปัจจัยหลัก คือ ปัจจัยภายใน ได้แก่ ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ กับวิถีปฏิบัติหรือเป้าหมายการนำภูมิปัญญาไปใช้ และปัจจัยภายนอกชุมชน ได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม วิถีปฏิบัติตามวัฒนธรรมสมัยใหม่ และการได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภายนอก เพราะชุมชนปกากะญอบ้านหนองหลักไม่ได้อยู่โดดเดี่ยวบนโลกใบนี้ แต่ต้องดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับสรรพชีวิตต่างๆ แบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved